

УСПЕНСЬКИЙ СОБОР КІЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА БУДІВЕЛЬНУ ІСТОРІЮ

Попередні уваги

Вперше автора цих рядків, тоді молодого наукового співробітника КиївНДІПІ (нині – НДІПІАМ), було заличено до досліджень Успенського собору в 1980 – 1981 роках. Разом з Т. Трегубовою і О. Кутовим, а також світлої пам'яті Ю. Нельговським і Г. Логвином ми готували наукові обґрунтування й програму відтворення пам'ятки¹, вигляд якої був відомий за реконструкціями на ХІІ століття й на момент руйнації. Збираючи іконографію та архівні матеріали стосовно еволюції собору, я зробила була в той час першу спробу відтворити його просторову структуру протягом кількох основних будівельних етапів. У результаті постала історична записка з хронологічною таблицею й науковими реконструкціями собору на вісім будівельних періодів, що становили графічні інтерпретації архівної іконографії і текстових описів пам'ятки². Ця робота дуже зацікавила колег. Приміром, вигляд собору на XVII століття був такий незвичний і так мало нагадував усім відому пам'ятку, що мені запропонували підготувати за матеріалами цих досліджень публікацію, проілюструвавши її новими реконструкціями. Вона, однак, так і не побачила світу, пролежавши кілька років у редакційній течі інформаційно-методичного бюлєтена „Пам'ятники України”. Несподівано для мене самі лише реконструкції (щоправда, з покликанням) тодішній головний редактор бюлєтня помістив у статті іншого автора, присвяченій колізіям навколо проблем відбудови собору з використанням паль, – проте ця публікація не мала нічого спільног з науковою передбазацією пам'ятки³.

Північна стіна північної апсиди собору в межах Стефанівського приділу. 1998 р.

До будівельної історії собору нам судилося повернутися 1998 року, коли, уже під час відбудови споруди, в складі групи співробітників Державного науково-технологічного центру консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ „Конрест“) ми опрацьовували проектні пропозиції експозиційних зондажів. Для цього проведено фіксацію збережених мурів, виконано їх картограми, досліджено будівельні розчини й на їхній основі поточнено будівельну періодизацію пам'ятки⁴. Отже, пропонована нині читачеві робота ґрунтуються на матеріалах двох етапів вивчення Успенського собору – 1981 і 1998 років.

2000 року вийшла друком монографія О. Сіткарьової, присвячена історії досліджень і створення проекту відбудови собору⁵. Ця вагома праця, безперечно, стала гідним внеском у справу, якій сучасні дослідники, реставратори й будівельники присвятили понад двадцять років.

Успенський собор відбудовано. А разом з ним ще декілька визначних храмів. Ми стали свідками безпредєдентної акції відтворення пам'яток архітектури, яка в Україні останніми роками набула значення державної політики й перейшла в категорію професійної норми. Очевидно, не нам, її сучасникам і учасникам, висловлювати присуд щодо правомірності такого підходу. Це зроблять пізніше ті, що зможуть з відстані часу розглянути проблему об'єктивно. А втім, мусимо віднати вже нині, що всі пам'ятки, які відбудували, ми водночас свідомо й безповоротно втратили для науки. Чи мали ми на це право? Опінії з цього приводу розбігаються. Правдивим мірилом наших професійних прав і обов'язків було й залишилосься тільки одне – наше професійне сумління.

Очевидно, що відбудова Успенського собору назавжди підвергла риску під архітектурно-археологічним вивченням його як пам'ятки. Ми вже ніколи не дізнаємося того, чого не встигли дослідити. Культурний шар у межах собору практично не існує, а позостале – відірване од споруди й „мертве“ для дослідників. Рештки підмурків західної, північної і частково південної частини, а також підбанних стовпів у процесі відбудови частково або повністю розібрано. Не збережено виявлені фрагменти фресок, підлоги, мурів XI – XII століть у тих місцях, де запроектовано нові конструкції. Функція чинного храму унеможливлює продовження бодай фрагментарних досліджень.

Зберігаються матеріали архітектурно-археологічної фіксації собору, картограми мурів, зразки будівельних розчинів (частина з них тепер є унікальною, бо підмурків, з яких їх узято, вже не існує). Лишилася фото- і відеофіксація руйн⁶. А ще – низка нез'ясованих питань.

Зрештою, соціальне замовлення нашого складного, „переходового“ періоду виконано. Храм збудовано. А проте обов'язок перед НАУКОЮ сповнено не до кінця. Монографія О. Сіткарьової це унаочнене. Шерег представлених у ній імен дослідників собору й спектр їхніх думок величезний. Вони багато в чому сумнівалися, а їхні погляди, запропоновані наукові реконструкції були суперечливими. Одну з них таки покладено в основу проекту відбудови. Але було б наївним уважати, що проект розроблено тоді, коли було остаточно розв'язано всі проблеми будівельної історії пам'ятки, коли не залишилося сумнівів щодо її еволюції та первісного вигляду. Величезний перелік архівних і натурних матеріалів, які в книжці О. Сіткарьової подано вибірково й у форматі, непридатному для осмислення, свідчить, що крапку в дослідженнях собору ще не поставлено. І поставити її варто саме тепер, поки величезний, двостолітній науковий доробок його вивчення, так би мовити, „лежить на поверхні“.

І тому поряд з презентативною книжкою, присвяченою історії досліджень Успенського собору, хочеться побачити ґрунтовну наукову монографію самого собору. Унікальна пам'ятка, споріднена з найвизначнішими взірцями візантійської і європейської культури, варта того, щоб усі матеріали її досліджені були опубліковані у формі, придатній для наукового аналізу – з вичерпною іконографією, бібліографією, археологічною стратиграфією, петрографією тощо. Гадаємо, останній розділ цієї монографії приречений дістати назву „Нез'ясовані питання“. Науковці, причетні до вивчення Успенського собору, повинні виконати цей обов'язок перед світлою пам'яттю дослідників собору, яких уже немає з нами, і, зрештою, перед пам'яттю самої ПАМ'ЯТКИ.

Успенський собор – за первісним задумом, тринавовий шестистовпний хрестово-банний храм – за дев'ять століть свого існування був оббудований численними приділами й усипальнями, які лише після пожежі 1717 року об'єднано в один обсяг з давньоруським ядром. Саме ця стилістично трансформована баркова споруда ввійшла до хрестоматії української архітектури поряд з реконструкцією храму на ХІІ століття. Тим часом середньовічну історію собору – а це п'ять століть, протягом яких відбувалися руйнації, відновлення, ремонти та перебудови – досі вичерпно не осмислено.

Собор вивчали впродовж XIX – XX століть. Головні дослідники (П. Лашкарьов, В. Ніколаєв, І. Моргилевський, В. Богусевич, М. Холостенко, Ю. Асєєв, Г. і Н. Логвини, В. Харламов) диспонували різними можливостями, отже зосереджували увагу на різних аспектах його вивчення. П. Лашкарьов, В. Ніколаєв і І. Моргилевський мали змогу провадити архітектурні спостереження на повному обсязі будівлі, натомість після 1941 року основним методом дослідження тієї незначної частини, що залишилася від собору, стала архітектурна археологія. Було виявлено чимало особливостей пам'ятки, але лише на обмежених, зацілілих після руйнації, фрагментах її, тож багато принципових моментів досі залишаються спірними.

1998 року до низки дослідницьких методів, застосовуваних раніше, додано архітектурну петрографію. Цей метод дуже результативний тоді, коли досліджуються фрагменти будівель або комплексів, окрім елементів яких надійно датовані й потрібно заповнити прогалини будівельної історії. За допомогою архітектурно-технологічних досліджень решток собору, зокрема будівельних розчинів його муровань, нам удалося доповнити й скоригувати опрацьовану 1981 року хронологічну періодизацію пам'ятки.

У висліді проведених нами в 1981 – 1998 роках досліджень у будівельній біографії Успенського собору ми визначили

сім значних будівельних періодів, що включають 14 етапів. Таку розгорнуту періодизацію запропоновано вперше. Публікуючи результати досліджень у вигляді стислого викладу періодизації собору, наголошуємо, що деякі питання лишаються дискусійними і, можливо, вже ніколи не будуть з'ясовані.

ПЕРШИЙ ПЕРІОД (1073 –1089 рр.)

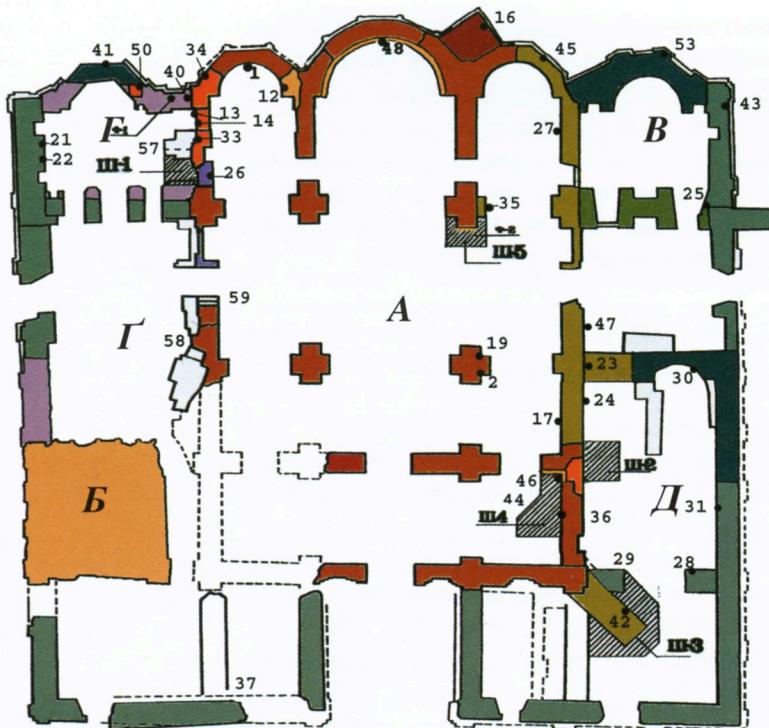
I этап (1073 – 1109 pp.)

Будувати храм почали 1073 року, але невдовзі після закладення роботи припинили у зв'язку зі смертю ігумена Феодосія (1074 р.). 1075 року їх продовжено й завершено 1078 року, „на третє літо місяця липня в перший день”. Внутрішнє оздоблення виконали пізніше (1083 р.), але освятили собор лише 14 серпня 1089 року. Цю дату вважатимемо за верхню межу I будівельного періоду собору.

За розпланувальною схемою первісний обсяг – тринавовий шестистовпний триапсидний з однією банею – був новим на той час типом православного храму. Простір між західним входом і першою парою підбанних стовпів – притвор – було відокремлено стіною. Широко розставлені хрещаті в плані підбанні стовпи утворювали значно більший, ніж в інших тогочасних храмах, підбаний простір. Собор мав позакомарне перекриття з підвищеною центральною закомарою.

Муровання первісного обсягу собору виконано з цегли-плінфи, розміри якої, за М. Холостенком, становлять 37 x 28 x 3,5(4); 35 x 29 x 3,5(4); 35 x 27 x 4; 34 x 28 x 3,5; 31 x 27 x 4 см⁷. Муровання – з утопленим рядом і opus-mixtum, із застосуванням значної кількості валунів – на певних рівнях розчленоване своєрідними поясами міцності у вигляді пласких плит темно-червоного овруцького шиферу.

Мурувальний розчин, зокрема надземної частини собору й забутовання фундаментів, – вапняно-цем'яновий, має ясно-рожевий колір, високу густину і міцність (тип 1). Колір розчинові надає велика кількість подрібненої цегли-плінфи. У частині

A – Основний обсяг собору
Б – Йоано-Предтеченська хрещальня
В – Йоано-Богословський приділ
Г – Стефанівський приділ
Г – каплиця Єльців
Д – Трохсвятительський приділ

	1 – I eman (1073 – 1087 pp.)
	2 – II eman (1088 – 1089 pp.)
	3 – V eman (др. пол. XII ст.)
	4 – VI eman (1230 – 1470 pp.)
	5 – VII eman (70-mi pp. XV ст.)
	6 – VIII eman (30-mi pp. XVI ст.)
	7 – IX eman (1577 – 1638 pp.)
	8 – X eman (1638 – 1654 pp.)
	9 – XII eman (1696 – 1731 pp.)

Картограма залишків муріваний Успенського собору з хронологічною періодизацією (дослідження О. Пламеницької і Н. Шевченко, 1998 р.)

Крапками з цифрами позначені номери зразків будівельних розчинів, відібраних у процесі досліджень

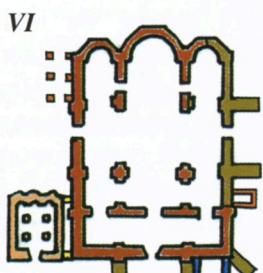
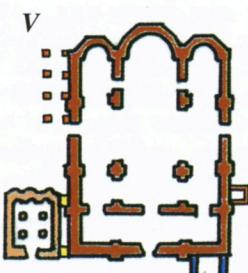
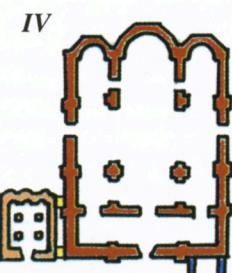
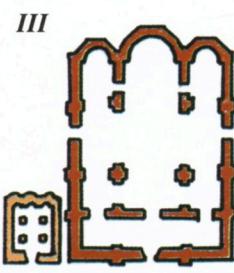
підмурків розчин візуально світліший завдяки меншому вмісту пілінфи.

До першого будівельного етапу М. Холостенко залічує також відкриту ним під час розкопів паперть перед західним фасадом собору, що проіснувала, як він уважає, до 1240 року. Однак дослідник зазначає, що, попри подібність техніки мурування, білій будівельний розчин паперти відрізняється від рожевого цем'янкового, на якому змуровано основний обсяг собору⁸. Це, на нашу думку, додає сумнівів щодо одночасного зведення їх.

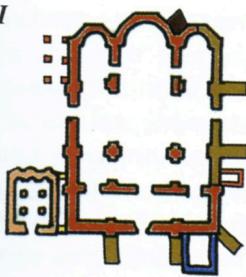
Слабко обґрутована археологічно так само наявність біля південно-західного рогу собору сходової башти, яку, слідом за М. Холостенком, пропонують автори проекту відбудови собору – О. Граужис і В. Косьяненко. Цей елемент будівлі наразі залишається гіпотетичним.

Вигляд собору на першому будівельному етапі лишається почасти спірним. Згідно з М. Холостенком, на цьому етапі в 1088–1089 роках споруджено також Йоано-Предтеченську хрещальню на південно-західному розі собору, що відображені на опублікованій у 1976 році реконструкції. 1998 року О. Граужис і В. Косьяненко, за даними архітектурних досліджень, представляють собор на першому буді-

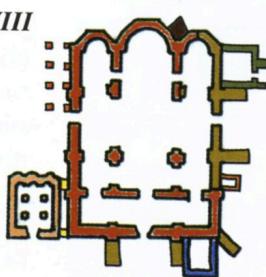
Етапи розпланувальної еволюції Успенського собору за даними дослідження будівельних розчинів. Реконструкції автора

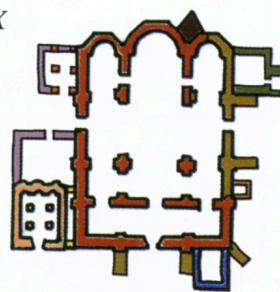
VII

VIII

IX

вельному етапі без Йоано-Предтеченської хрецьальні, яку вони залишують до другого етапу. В обох реконструкціях наявна також квадратова в плані башта з крученими сходами біля південно-західного рогу собору. Якщо М. Холостенко гіпотетично припускає наявність її, то О. Граужис і В. Косьяненко більш упевнені у своїх пропозиціях.

Перший етап у натурних залишках собору репрезентований муроманням на вапняно-цем'яникому розчині (тип 1), на якому змуровано підбанин стовпи (зразки № 4, 19), центральну й північну апсиду (зразок № 1), північну частину південної апсиди, а також долішню частину південної стіни собору в місці прилягання її до первісного притвору (контакт зразка № 46).

ІІ етап (1088 – 1089 рр.)

Писемні джерела повідомляють про дар Захарії ігуменові Печерського монастиря Йоану (1088–1089 рр.); саме з цією подією дослідники пов'язують будівництво перед північним фасадом собору, біля його північно-західного рогу, Йоано-Предтеченського храму-приділу (хрецьальні). Це було ще перед освяченням храму.

Поява хрецьальні характеризує зміну вигляду споруди на другому будівель-

ному етапі. Переважна більшість дослідників ці два етапи об'єднують і трактує як розтягнуте в часі будівництво собору. За даними досліджень будівельних матеріалів, є підстави вважати їх двома етапами першого будівельного періоду.

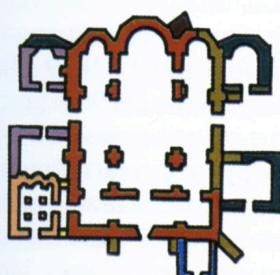
Хрецьальня являла собою збудований з плінфи малий одноглавий триапсидний хрестово-банний храм. Ймовірно він був одноярусним. Це припущення зумовлене наявністю розпалубок над підпружними арками бані другого ярусу, що свідчили про існування склепінь бані перед улаштуванням другого ярусу⁹.

Станом на жовтень 1998 року жодних залишків її в підмурках собору не збереглося.

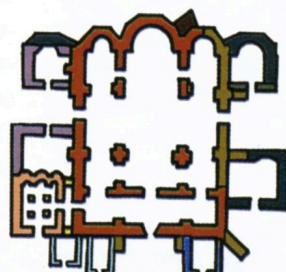
Згідно з даними М. Холостенка¹⁰, рівні обрізу підмурків собору й хрецьальні одинакові; склад будівельних розчинів хрецьальні майже тотожний розчинам основного обсягу храму; ідентичні також смальта і характер викладень фасонних частин собору й хрецьальні. Зважаючи на це, М. Холостенко робить висновок, що собор і хрецьальню будували одні майстри.

Дослідженнями ДНТЦ „Конрест” 1982 року встановлено, що розчини й плінфа Йоано-Предтеченської хрецьальні за речовинним складом майже іден-

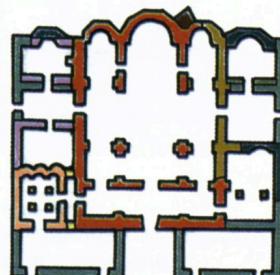
X

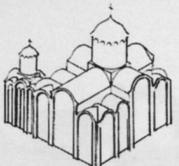
XI

XIII

1078

тичні будівельним матеріалам основного обсягу собору.

Однак помічена М. Холостенком відмінність у розмірі плінф¹¹ свідчить, що під час зведення хрещальні разом з плінфою, характерною для попереднього будівельного етапу (34–37) х (27–29) х (3,5–4) см, використовувано й довгу плінфу (44 x 19 x 5 см), яка не трапляється в основному обсязі собору, а це істотний аргумент за те, щоб виділити спорудження хрещальні в окремий будівельний етап у межах першого будівельного періоду. Очевидно, до цього ж часу належить затертя стін собору вапняно-цем'янковим розчином яскравого рожевого кольору (тип 2) – його простежено в центральній апсиді (зразки № 4 а, 48), північній апсиді (зразок № 12), на південно-східному підбанному стовпі (на рівні давньої підлоги), у південно-східному куті давнього притвору, а так само в стіні, що відокремлює притвор від південної нави, теж на рівні давньої підлоги. Це затертя мали виконати ще перед освяченням собору.

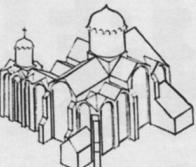
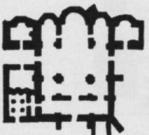
III етап (1090-ті рр. – 1109 р.)

Під 1096 роком Літопис руський згадує про напад половців на чолі з ханом Боняком. Ймовірно в цей час собор пошкоджено.

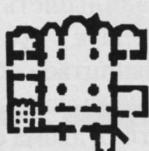
За даними досліджень М. Холостенка, перший ремонт храму припадає на кінець XI століття. Тоді відбудовано горішні частини стін і склепіння південно-східної його частини з плінфи, датованої кінцем століття.

Саме до цього етапу (90-ті рр. XI ст.) О. Граужис і В. Косьяненко залічують будівництво одноярусної хрещальні, вважаючи цей будівельний етап другим. Однак у пояснівальний записці до реконструкції собору вони не спростовують свідчення джерел щодо дати – 1089 року, отже будівництво хрещальні в 90-х роках можна пов'язувати з ремонтом собору після 1096 року. Беручи до уваги констатовану М. Холостенком майже повну ідентичність розчинів хрещальні й собору, можна припустити, однак, таку іден-

1623

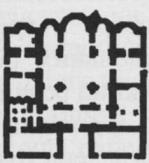
1651

1677

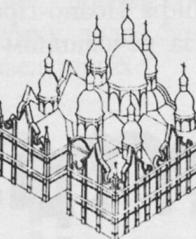
1696

1701

1731

Будівельна періодизація собору. Вигляд пам'ятки на основні будівельні етапи. Реконструкція автора 1980–1981 рр.

тичність лише стосовно першого ярусу хрещальні; у розгляданий третій етап, одночасно з надбудовою поруйнованих горішніх частин стін собору, міг бути надбудований і другий ярус хрещальні; саме в цей час її сполучено з собором на рівні другого ярусу; при цьому нову баню зміщено відносно первісної на південний. Питання одноетапності або ж двоетапності зведення Йоано-Предтеченської хрещальні й далі лишається відкритим.

Розміри плінфи цього будівельного етапу, за М. Холостенком, дещо відрізняються від розмірів попередніх етапів – вони менші: 30 x 20 x 4,5; 32 x 21 x 4(4,5); 33 x 22 x 4,5; 33 x 24 x 4,5(5) см¹².

Реконструкцію собору на цей етап пропонуємо ми. О. Граужис і В. Косьяненко датують етап надбудови хрещальні зламом XI – XII століття; водночас на їхній реконструкції вже не показано сходової башти.

За вцілілими рештками будівлі цей етап простижив М. Холостенко в горішніх частинах стін і склепіннях південної частини східної сторони собору¹³. Під час досліджень 1998 року розчинів цього етапу не виявлено.

ДРУГИЙ ПЕРІОД (1109 – др. пол. XII ст.)

IV етап (1109 – 1169 pp.)

1109 року до західного фасаду собору з південного боку від головного входу прибудовано капличку над могилою княгині Євпраксії Всеволодівни. Наявність цього поховання підтверджено розкопами В. Харламова. У цілому архітектурний вигляд собору залишився без змін. Прибудована капличка змінила вигляд лише західного фасаду. Уявлення про те, як виглядала капличка, дає гравюра 1623 року, де її зображене з фронтонним завершенням, що не сягало вікон другого яруса собору, і входом з північного боку. Саме за цим джерелом реконструює тогочасний вигляд собору М. Холостенко. На думку В. Косьяненка й О. Граужиса, капличка завершувалася банею, але, з огляду на її скромні розміри, є сумніви щодо та-

кого складного просторового вирішення невеличкої прибудови.

Станом на жовтень 1998 року будівельних матеріалів і розчинів цього етапу в натурних рештках собору не виявлено.

V етап (др. пол. XII ст.)

1169 року, під час пограбування монастиря князями – спільниками Андрія Боголюбського, сталася пожежа, після якої його ремонтовано.

Ремонт слід пов'язувати з діяльністю ігумена Василія (1182 – 1197 pp.): за даними джерел, у цей час проведено роботи з упорядкування собору. Роботи V будівельного етапу мали переважно ремонтний характер і не змінили архітектурного вигляду споруди. Саме в цей час, за матеріалами досліджень, на соборі поновлено баню¹⁴.

У другій половині XII століття перед північним фасадом храму, на схід від північного порталу, прибудовано три каплички, через що ширину порталу зменшено. Висновок М. Холостенка про те, що каплички мали вигляд відкритих лоджій¹⁵, підтверджується виявленням 1998 року в процесі досліджень ДНТЦ „Конрест“ у товщі східної стіни Стефанівського приділу (зведеного в середині XVI ст.) решток мурованого стовпа розміром 0,58 x 0,63 (0,65) м, що належав до східної каплички. Капличку побудовано з плінфи, яка відрізнялася від використовуваної на попередніх етапах меншими розмірами, а формою наближалася до квадрата: 32 x 29 x 5; 30 x 25 x 5; 27 x 24 x 5; 27 x 19 x 4,5 см¹⁶.

Мурувальний розчин наріжної східної каплички при північній стіні собору, дослідженої 1998 року (зразки № 34, 50), характеризується яскравим палево-рожевим (рудуватим) кольором, високою міцністю й густиною. Цей розчин (тип 3) відрізняється за складом вихідної сировини. На такому самому розчині (зразок № 54 б) змурено долішні частини північної стіни основного обсягу собору до відмітки -0,50. Вище за цю відмітку – муровання на розчині типу 1. Складається враження, що під час прибудови капличок частково

Рештки фундаменту східного стовпа каплички в будівельного етапу при північній стіні північної апсиди собору. Світлина 1998 р.

перемуровано долішню частину північної стіни собору. У XVI столітті залишки стін капличок, зокрема муріваних стовпів, увійшли до обсягу Стефанівського приділу.

Розчин, що також належить до типу 3, виявлено і в межах південної стіни первісного обсягу собору, в південно-східному куті давнього притвору. Він так само лежить поверх розчину типу 1.

Цікавою знахідкою в обсягу східної каплички перед північним фасадом собору є залишки тинькового шару з фрагментом фрески, що зберігся в східному куті каплички.

У період, наблизений до того самого часу, замуровано ніші з північного боку північного фасаду (зразки № 56, 57). Мурівання виконано на цем'янковому розчині типу 4; цей самий розчин використано в примуріванні до лутки північного входу до собору (зразок № 58), яку М. Холостенко пов'язує з часом побудови капличок.

Залишки цього будівельного етапу збереглися у вигляді примурівання західної лутки північного входу собору й у фрагменті північної стіни собору нижче відмітки -0.50.

ТРЕТИЙ ПЕРІОД (ХІІІ – ХV ст.)

VI етап (1230 – 1470 рр.)

1230 року в Києві стався сильний землетрус. Як уважають дослідники, найбільше потерпіла західна стіна з прилеглими склепіннями, а також південно-

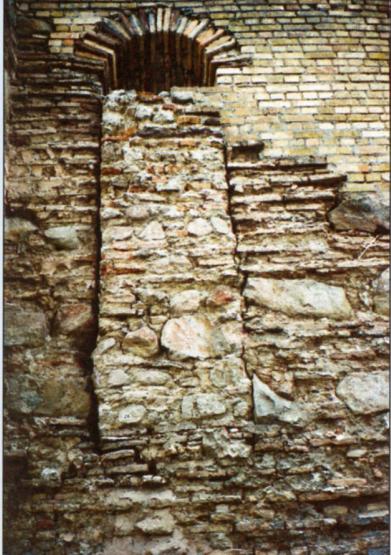
східна частина собору, зокрема південна стіна. Повалилася баня, розколовся барабан. На їхню думку, обсяг відбудовчих робіт був доволі значним: перемурували склепіння, частину південно-східного підбанного стовпа, підпружні арки й барабан центральної бані, а також демурували зруйновану південну стіну та південну частину південної апсиди. Ремонт, за висновками дослідників, відбувся одразу ж після землетрусу – 1231 року¹⁷. Відомостей про те, що під час виконаних тоді робіт змінено вигляд собору, – немає.

1235 року монастир пограбували половці, яких привів смоленський князь Ізяслав. Однак ніщо не свідчить, що собор зазнав руйнувань.

1240 року татари „овнами, или таранами стѣны каменные Монастырскія столкши и до основанія сокрушивши, въ Святую Обитель внидоша... и саму Небеси подобную Церковь Пресвятыя Богородицы Печерскую оскверниша, отъ всего украшенія обнажиша, и крестъ съ главы Церковныя златокованый сняша, а верхъ до полуцеркве по окна повелѣніемъ проклятаго Батыя испровергоша; такожде и верхъ олтаря великаго по перси иконы пресвятыя Богородицы избиша, и весь Монастырь со всѣми украшеніями и каменными стѣнами до основанія иско-рениша и разметаша”¹⁸. Цей опис з Київського Синопсису опосередковано підтверджують археологічні дослідження й пізніші звістки, наявні в писемних джерелах, з яких постає картина руйнації собору під час наїзду орди: повалилися баня й склепіння собору, конхи апсид, горішня частина південної стіни.

Дослідники вважають, що за десятирічний часовий проміжок (1230 – 1240 рр.) собор зруйновано землетрусом, відбудовано¹⁹, а потім знову зруйновано ординцями, після чого лише через 200 років (у 1470 р.) його відбудував князь Симеон Олелькович²⁰.

А втім, маємо поважні підстави для сумнівів, чи значні роботи з відбудови зруйнованої південно-східної частини собору, які більшість дослідників пов'язує

Замуровання вікна другого ярусу північної апсиди. VI будівельний етап. Світлина 1998 р.

Стик мурів I i VI будівельних етапів на південно-східному підбанному стовпі. Світлина 1998 р.

Стик мурів I, V i IX будівельних етапів на північній стіні північної апсиди собору, в місці прилягання Стефанівського приділу. Світлина 1998 р.

з 1231 роком, виконано саме в той час. Факт ремонту підтверджує археологія, але датування, гадаємо, треба переглянути. До цього спонукають натурні спостереження.

Будівельні розчини свідчать, що під час ремонту майже від основи пересмурено південну стіну собору. Від первісної стіни фрагментарно збереглася лише долішня частина мурів з валунів і плінфи. Нову стіну зведено з плінфи вторинного використання, у бутовій техніці: середній шар мурів становив забутовання битою плінфою XI століття,

валунами, шматками цем'янкового розчину, уламками шиферних плит, а зовнішні шари являли собою мурівання з чіткою порядівкою плінфи й цегли-пальчатки та з двобічним підрізанням швів. Здебільшого плінфу вторинного використання не очищували від міцно присталого до неї первісного цем'янкового розчину.

Дуже важливе те, що будівельний розчин мурів південної стіни й південної частини південної апсиди – білого кольору, за складом вапняно-піщаний – принципово відрізняється від попередніх рожевих цем'янкових розчинів. Тут уже

Південна стіна півден-ної нави собору, змурелана на VI будівель-ному етапі на залишках мурування I етапу (внизу ліворуч показана стрілкою). 1998 р.

йдеться не про відмінність кількісного співвідношення складників (як у випадку розчинів I і III типів), а про зasadничо іншу будівельну технологію, яку не застосовували в доординські часи. Вапняно-піщані розчини почали з'являтися тільки після нападу орди.

На вапняно-піщаному розчині (тип 5) вимурувано південну стіну майже від основи (за винятком кількох долішніх рядів мурівания) – як з південного боку (зразок № 24), так і з боку інтер’єру (зразок № 17), а також південно-східний підбанний стовп, підпружні арки, барабан центральної бані. Розчин містить великі уламки цем’янкового розчину²¹, взятого зі зруйнованого попереднього мурівания.

Стик муріваний на розчинах типів I і 5, що відповідають I і VI будівельним етапам, простежено під вікном південної апсиди (зразок № 45), у південно-східному підбанному стовпі (зразок № 35). Та найвиразніше його слідно на південній стіні давнього обсягу собору: практично стіну перемуровано від основи; від первісної стіни фрагментарно збереглася лише долішня частина мурівания. Фрагменти бані, які знайшли, коли розбирили руїни, дали змогу встановити, що її також вимурувано з пізнішого матеріалу²².

Судячи з характерного мурівания, а також будівельного розчину, у цей самий час замуровано вікно другого ярусу північної апсиди. Це, певно, було зумовлене потребою зміцнити стіну. З тієї самої причини собор підсилили контрфорсами. Контрфорс на південно-західному розі собору (принаймні його основу, рештки якої збереглися до 1998 р.) вимурувано з плінфи вторинного використання на вапняно-піщаному розчині, ідентичному розчинові південної стіни (тип 5). Таке саме мурівання простежено в конехах центральної і південної апсид та горішній частині стін південної апсиди. Немає сумнівів, що контрфорс, який більшість дослідників пов’язує з 1470 роком, з’явився саме внаслідок подій 1240 року – наприкінці XIII або на початку XIV століття. Стіни в інших місцях також зміцнили контрфорсами.

Відбудова собору після ординської навали, на думку більшості дослідників, припадає аж на кінець XV – початок XVI століття – час правління Симеона Олельковича й князів Острозьких. Утім малоймовірно, що руїни собору пролежали кілька сот років, поки їх використали як будівельний матеріал під час відбудови. Отже, за логікою, собор відбудовано невдовзі після двох послідовних катаклізмів – землетрусу 1230-го й нападу ординців 1240 року. Не виключено, що між цими двома подіями ніякого істотного ремонту не було, а опис руйнації татарами є контамінацією двох послідовних подій, що зумовили потребу в значному ремонті після 1240 року.

Надзвичайно важливо визначити, коли саме виконано цей ремонт. Скільки простояв собор до відбудови – кілька років? два століття? Чи правомірно датувати відбудову доординським часом, як це пропонує М. Холостенко, а чи 1470 роком, як уважають В. Богусевич, М. Каргер, С. Безсонов та інші дослідники?

На особливу увагу заслуговує те, що під час відбудови поряд із застосуванням нової технології виготовлення будівельного розчину використано новий будівельний матеріал – жолобкову цеглу (пальчатку). Порівнюючи типорозміри цегли собору ($25 \times 12 \times 8,5$ (9,0); $25 \times 16 \times 9$ (9,5); $30 \times 15 \times 9,3$ (9,5) см)²³ з розмірами цегли післяординських пам’яток Луцька, Кременця, Володимира-Волинського, Зимного, а також пам’яток Литви, Польщі й Білорусі, М. Холостенко датує ремонт собору кінцем XIII – початком XIV століття. До цього слід додати, що, за спостереженнями дослідників, вапняно-піщані розчини почали широко вживати саме в післяординський період – з кінця XIII століття²⁴.

Уже наприкінці XIII століття, як свідчать джерела, в Успенському соборі правилася. Логічно припустити, що це було б неможливо, якби храм був у поруйнованому стані – без бані, апсиди, південної стіни, серед звалищ підбанного стовпа, що лежали в інтер’єрі. А оскільки будівельний матеріал зі зруйнованих частин

де-факто використано у відновлених мурах і конструкціях храму, доходимо висновку, що на той час собор уже відбудували. На користь цього промовляє і те, що наприкінці XIV століття в Успенському храмі вже поховали київських князів Володимира Ольгердовича (1392 р.) і Скиргайла Ольгердовича (1396 р.)²⁵, які обидва були литовського походження. Отже, немає нічого дивного й у використанні т.зв. литовської пальчатки, широко вживаної тоді на західноукраїнських землях.

1416 року монастир потерпів від нападу татар на чолі з ханом Едигеєм. Ієродиякон Троїцько-Сергіївського монастиря Зосима, який побував у Лаврі 1420 року, нічого не згадує про руйнацію собору²⁶.

Тому доходимо висновку, що відбудовано собор наприкінці XIII – на початку XIV століття. Ці значні роботи виконано ще в „ординський” період. Загальнопопулярена офіційна версія про тотальне спустошення теренів унаслідок навали й цілковитий занепад культурного життя і будівництва на землях Київської Русі після 1240 року останнім часом переглядається. Ймовірно, що наслідки нападу не були такі значні, а період регенерації міського життя – таким довгим. Причину втрати Києвом визначального культурно-економічного статусу слід шукати передусім у політичній сфері, а не в тотальній руйнації міст і поселень. М. Максимович у листі до М. Погодіна спростовує погляд щодо тотального занепаду Києва: „Татари 1240 року побили всіх киян „от мала до велика” (говорить сузdalський літописець). Однак через шість років, коли був Пляно Карпіні в Києві, там, за його словами, були і тисяцький, і бояри київські, і близько 200 дворів жителів. І так місто Київ продовжувалося. У 1300 році „весь Київ розбігся”; однак він знову збігся. (Та сама історія, як і з містами землі Суздалської, Волинської, Галицької)”. І далі М. Максимович висловлює важливe зауваження стосовно Печерського монастиря: „У розоренні Києва Батиєм розорений був Печерський монастир; однак через усі 80 років татацької пропаганди продовжувався

Успенський собор.
Вигляд
на гравюрі
1623 р.

безперервний ряд семи ігуменів печерських... (курсив наш. – О.П.)”²⁷.

Отож уже наприкінці XIII – на початку XIV століття почалася відбудова собору. Не збереглося ані тогочасних вірогідних зображень, ані описів вигляду споруди. Але можна припустити, що саме внаслідок ремонту VI будівельного етапу в архітектурі собору сталися зміни, відображені на гравюрі 1623 року. Найістотніших трансформацій зазнало завершення собору: дах з позакомарного перероблено на пофронтонний, по кожній із замкомар. По кутах споруди і ймовірно обабіч порталів влаштовано контрфорси. Західний вхід, мабуть, уже на цьому етапі обрамовано порталом у вигляді уступчастої рамки, виконаним з тернопільського мармуроподібного вапняку.

Муровання цього етапу в рештках собору представлені в південній стіні на висоту 3,0 м і в південній апсиді на висоту понад 2 м. У північній апсиді собору цей етап простежується в замурованні північного вікна другого ярусу. Збереглися також рештки південно-західного контрфорса.

VII етап (70-ті рр. XV ст.)

Як подає Синопсис, київський князь Симеон Олелькович у 1470 – 1471 роках „обнови Великую Церковь Успенія Пресвятыя Богородицы Печерскую, разоренную и въ запустѣніи бывшую... чрезъ долгое время, едва не отъ основанія воздвигши, украсио всякою красотою и различными шарами (красками) росписа”²⁸. Саме це повідомлення живить поширену серед дослідників собору версію, згідно з якою його відбудову після руйнації 1240

року треба датувати кінцем XV століття. Проте треба не забувати, що давні джерела часто перебільшують – задля зрозумілої мети – масштаби будівельних робіт, виконаних конкретними особами, ототожнюють ремонти з будівництвом. Можна навести не один приклад, коли саме завдяки таким відомостям засновниками споруд уважали тих, хто насправді здійснив тільки ремонт чи реконструкцію їх.

У даному разі – подібна ситуація. Як ми вже переконалися, собор відбудовано значно раніше. Безперечно, якісь будівельні роботи наприкінці XV століття проведено, й найімовірніше вони були пов'язані з оздобленням і мальованнями собору, а, можливо, – із спорудженням частини контрфорсів. На жаль, докладніше схарактеризувати цей етап, що в будівельній історії собору став сьомим, не можемо. Але, правдоподібно, саме ним завершився третій значний будівельний період, слідом за яким почалася розбудова споруди й відповідно зміна її архітектурно-просторової концепції.

ЧЕТВЕРТИЙ ПЕРІОД (XVI – 30-ті рр. XVII ст.)

VIII етап (30-ті рр. XVI ст.)

З 1511 до 1537 року ктитором Печерського монастиря був князь Костянтин Острозький (похований пізніше в соборі). У 30-х роках XVI століття він побудував приділ Йоана Богослова біля південної стіни собору, впритул до його південної апсиди. Приділ зображеній на плані Києва Афанасія Кальнофойського, датованому 1638 роком. Йоано-Богословський приділ являв собою прямокутну в плані муровану прибудову. Він доходив до вікон другого ярусу й був перекритий односхилим дахом від південної стіни собору. Сполучення з собором приділ не мав. Є думка, що вход до приділу був у західній його стіні, біля південного входу до собору. Але на малюнку А.ван Вестерфельда 1651 року вход показано з півдня.

Досліджуючи собор у 1981 році, ми вважали, що конфігурація плану Йоано-Богословського приділу з гранчастою східною частиною – первісна, а зображення А.Кальнофойського – спрощене. Такий погляд відбитий у нашій реконструкції (помилковій) плану собору на 1623 рік²⁹. Пізніші дослідження будівельних розчинів показали, що західна, східна й південна стіни приділу належать до різних будівельних етапів. Первісний прямокутний обсяг приділу вимурувано з цегли-пальчатки розміром 27 x 14 x 6,5 і 28 x 13 x 6,5 см³⁰. Цей етап у рештках собору представлений західною стіною.

IX етап (1577 – 1638 рр.)

Джерела повідомляють про значну будівельну діяльність у монастирі від середини XVI до першої четверті XVII століття, зокрема за архимандрита Єлисея Плетенецького.

За С. Безсоновим, між 1577 і 1625 роками з північного боку до собору прибудовано Стефанівський приділ. Приблизно в той самий час до східної стіни Йоано-Предтеченської церкви добудовано каплицю Єльців.

Тогочасний вигляд собору фіксують уже згадані гравюри 1623 і 1638 років. На першій з них собор показано з великою банею (менша належить Йоано-Предтеченській хрещальні) і пофронтонним перекриттям закомар. Навпроти південної нави – капличка княгині Євпраксії. На гравюрі А.Кальнофойського 1638 року бачимо східний бік собору з двома приділами: з півдня – Йоано-Богословським, симетрично з півночі – Стефанівським, за яким видно каплицю Єльців, побудовану зі сходу Йоано-Предтеченського храму.

Стефанівський приділ, як і Йоано-Богословський, збудовано на прямокутному плані з односхилим дахом, але стрімкішим за дах Йоано-Богословського приділу, тож він перекривав замуровані на попередньому етапі вікна другого ярусу північної апсиди собору. Вхід до приділу влаштовано в його західній стіні, поблизу

північних дверей собору. Під час будівництва приділу до обсягу його включено каплиці-лоджії (або те, що від них залишилося після 1240 р.), прибудовані в XII столітті до північного фасаду собору.

Щодо Стефанівського приділу ми в попередній реконструкції припустилися помилки, запропонувавши його первісний план – аналогічно до Йоано-Богословського приділу – з гранчастою апсидою. Дослідження 1998 року дали змогу зробити потрібні поточнення.

Каплицю Єльців збудовано також за прямокутним планом. Вхід до неї був зі сходу. Будівля мала односхилий дах зі схилом у напрямку захід – схід. Вона не сполучалася з собором. Обидві каплиці – Стефана і Єльців – утворили прохід перед північним входом до собору.

Йоано-Предтеченську хрещальню наприкінці XVI століття сполучили з основним обсягом собору не тільки через хори, а й у першому ярусі.

У наявних рештках собору прослідки XI будівельного етапу незначні. На північному фасаді, де східна стіна Стефанівського приділу прилягає до фасаду собору, збереглися рештки муровання приділу. Це місце надзвичайно цікаве тим, що тут стикуються три різночасові будівельні етапи з відповідними розчінками – I етапу кінця XI століття (зразок № 54 а), V етапу другої половини XII століття (зразок № 54 б) й IX етапу першої половини XVII століття.

П'ЯТИЙ ПЕРІОД (1638 – 1731 pp.)

Х етап (1638 – 1654 pp.)

Цей етап пов'язаний з будівельною діяльністю в Києво-Печерському монастирі архимандрита Петра Могили, який між 1630 і 1642 роками „внутрь и не внутрь муромъ и деревомъ, поновилъ”³¹. Роботи П. Могили дістали відображення на маклюнку, виконаному 1651 року Абрарамом ван Вестерфельдом, і в описі Павла Алепського, зробленому в 1654 році³².

За П. Алепським, собор змуровано з каменю, цегли й вапна, стіни зміцнено

залізними в'язами. До собору заходили східцями вниз, що свідчить про значний культурний шар, який утворився навколо нього впродовж століть. Споруда мала високе склепіння, дев'ять високих бань і верхів. Західний фасад поділявся лопатками на три частини, що завершувалися закомарами. На головній осі були великі двері, над ними – три ряди вікон (у першому – два, у верхніх – по три), простінки між вікнами – розмальовані. Під фронтоном тягнувся керамічний фриз. Центральна закомара перекривалася на два схили й увінчувалася барабаном з банею, яку П. Алепський сприйняв як оборонну вежу зі стрільницями (напевне, завдяки вузьким вікнам, що освітлювали сходи на хори). Приділ увінчувала баня з вісімома вікнами. Перед західним фасадом була капличка княгині Євпраксії.

Успенський собор.
Вигляд
на маклюнку
Абрарама ван
Вестерфельда
1651 р.

Кресленик
з книги
„Обозрение
Киева...”
1847 р.

Киево-
Печерська
лавра.
Західний
фасад.
Світлина поч.
XX ст. З фон-
дів Києво-
Печерського
заповідника

Південний фасад, за описом, увінчувався великою аркою, п'яти якої спиралися на масивні контрфорси, що фланкували вход на осі трансепта. Додаткові деталі дає малюнок А. ван Вестерфельда, на якому над аркою показано розірваний трикутний фронтон; гребінь даху над ним вінчає маківка.

Ліворуч від входу був Трьохсвятительський приділ, що увінчувався банькою з хрестом.

Північний фасад, за описом, мав тільки один вход по осі трансепта, який також увінчувала велика арка.

Найзначніша ознака цього будівельного етапу – перехід до п'ятиверхої структури. Деякі з верхів становили бані на барабанах, деякі були фальшивими, у вигляді цегляних стовпчиків. Що нижчий був дах, то вище здіймалися ці підбанні стовпчики. Відмінність між банями й стовпами впадає в око на малюнку Вестерфельда. Центральна баня була справж-

ШОСТИЙ ПЕРІОД (90-ті рр. XVII ст. – 1731 р.)

XII етап (1696 р. – перед 1718 р.)

Гравюра 1693 року з „Акафистів” і кресленик кінця XVII століття, а також низка інших зображень тієї доби правлять за джерело для відтворення тодішнього вигляду собору.

У той час починає змінюватися загальна концепція архітектури будівлі: зникає дрібне членування західного фасаду приділами й капличками. Замість трьох окремих капличок з'являються дві невисокі паперти обабіч головного входу, вертикально поділені пілястрами й увінчані фронтончиками з волютними сплавами. Трьохсвятительський приділ дістає монументальне вирішення, перегукуючись з Йоано-Предтеченським храмом-приділом. Водночас його розширено в західному напрямку й надбудовано. Ці зміни пов'язують з реставраційними роботами, виконаними коштом гетьмана Івана Мазепи³³.

Киево-
Печерська
лаура. Апсиди.
30-ті рр.
ХХ ст.
Світлина
з фондів
Центрального
державного
кінофото-
фондоархіву
ім. Г.С. Пи-
ничного

ньою, з вікнами в барабані, натомість три верхи над північним, південним і східним фронтонами – фальшиві. Порівняно з гравюрою 1623 року, що фіксувала вигляд собору після робіт VIII будівельного етапу, змінилася форма бань – вони стали цибулястими.

Істотних змін зазнала й форма приділів. Вони дістали зі сходу гранчасті апсиди, над якими знеслися цибулясті бані на високих шестигранних барабанах, урізаних в односхилі дахи. Водночас перед південним фасадом, на захід від південного порталу, на місці колишньої каплички, зведеніо прямокутний у плані Трьохсвятительський приділ, перекритий трисхилим дахом.

Мурувальний розчин цього етапу належить до типу VI. Рештки тогочасного муровання репрезентують апсидні частини Йоано-Богословського й Стефанівського приділів. На південному фасаді собору збереглася штраба від східної стіни Трьохсвятительського приділу. Підмурків Трьохсвятительського приділу на час наших досліджень у жовтні 1998 року вже не було.

XI етап (1654 – 1677 рр.)

Серія гравюр, виконаних після 1654 року, зображує собор з локальними змінами, до яких можна зарахувати зміну форми дахів; завершення каплички княгині Євпраксії; прибудування в 1677 році до західного фасаду собору двох невеличких одноярусних капличок, перевернутих двосхилими дахами; надбудову Трьохсвятительського приділу.

Враховуючи наявну іконографію, дещо анахронічною видається реконструкція собору на 70-ті роки XVII століття, запропонована В. Косьяненком і О. Граужисом: на ній зображені ситуацію, якій відповідає гравюра 1623 року. Натомість усі зміни, відображені на іконографічних матеріалах 1651–1677 років, ці дослідники залічують до наступного десятиліття: принаймні це випливає з їхньої наступної реконструкції – на 80-ті роки XVII століття.

У першому десятилітті XVIII століття з каплиць перед західним фасадом собору зняли фронтончики, об'єднали їх одним дахом специфічного барокового абрису. Одночасно над стінами бічних нав основного обсягу поставили високі фронтони з бароковими волютами. Над притвором замість невеличкої маківки з'явилася баня на барабані.

Запропоновану нами 1981 року реконструкцію собору на цей будівельний етап, що виходила з хибної інтерпретації архівних матеріалів стосовно Йоано-Богословського й Стефанівського приділів, дослідженнями 1998 року скориговано. На цьому будівельному етапі, за результатами вивчення будівельних розчинів, бічні приділи ще не були об'єднані в одному обсязі з собором. Тут правильніше слід визнати позицію В. Косьяненка й О. Граужиса стосовно останнього десятиріччя XVII століття. Однак вони припускаються помилки, об'єднуючи бічні приділи з собором на етапі до пожежі 1719 року, – зрештою, так само, як і ми спочатку, не розібравшись із трансформаціями Стефанівського та Йоано-Богословського приділів.

СЬОМИЙ ПЕРІОД (1718 – 1731 pp.)

XIII етап (1718 – 1731 pp.)

1718 року в Печерському монастирі сталася пожежа. Петро I грамотою 1720 року наказав поновити собор. Будівельні роботи почалися, однаке, раніше – у 1719 році. Ремонт тривав з 1722 до 1729 року.

На цьому етапі остаточно сформувалася обсягово-просторова концепція собору. Усі бічні приділи після ремонту об'єднали в обсязі двоповерхової будівлі, замкненої в плані єдиним периметром, окрім західного фасаду (там утворився курдонер, що відповідав головній наві), і східного, де виступали три напівкруглі апсиди собору й дві гранчасті – Йоано-Богословського та Стефанівського приділів. Саме тоді ці два приділи остаточно перебудовано й розширено: Йоано-Богословський у південному напрямку, Стефанівський – у північному.

му. Стилістично собор набув завершеної форми барокового храму.

Проект відновлення собору показує, що первісно його автор намагався якнайточніше відтворити образ собору перед пожежею. Він увінчував будівлю дев'ятьма банями, ставив над стінами західного фасаду фронтони, пишно декорував центральну частину західного фасаду. Частини бічних паперей архітектор підняв до рівня другого поверху храму й висунув як ризаліти, виділивши Предтеченський та Трьохсвятительський приділи й звільнивши значну площу західної стіни для декоративного оздоблення. Коли зіставити це зображення з проектом, можна зробити висновок про певне спрощення вирішення.

Залишки XIII будівельного етапу репрезентують фрагменти мурівания Йоано-Богословського (південна стіна на висоту двох ярусів) та Стефанівського (підмурки північної стіни) приділів. Розчин цих муріваний належить до типу 8.

XIV етап (1731 – 1780 pp.)

Цей етап характеризує завершення архітектурно-стилістичного вигляду собору. Роботи першої стадії виконано 1731 року, другої – у 1759–1789 роках, коли Степан Ковнір закінчив декоративне оздоблення собору. Його фасади декоровано пишними ліпними орнаментами, що тяглися по периметру вікон, дверних отворів, вкривали вільні ділянки стін, апсид і фронтонів.

У рештках собору цей етап репрезентований декоративним оздобленням апсидної частини собору та Йоано-Богословського приділу.

Отже, наша періодизація включає поділ на етапи й періоди, чого не пропонували попередні дослідники. Вона дає можливість виділити більш і менш значущі будівельні роботи, водночас відображає загальні тенденції еволюції собору, фіксує всі досі встановлені зміни в його будівельній біографії. Для об'єктивного висвітлення будівельного процесу цей шлях здається нам оптимальним.

ПРИМІТКИ

- ¹ Градостроительные обоснования к восстановлению Успенского собора Киево-Печерской лавры. – К.: КиевНИИТИ, 1980; Программа работ по составлению проектной документации к восстановлению Успенского собора Киево-Печерской лавры. – К.: КиевНИИТИ, 1980.
- ² Пламеницкая О. Успенский собор Киево-Печерской лавры: Обоснование строительной периодизации. – К.: КиевНИИТИ, 1980. – Рукоп. (наук. керівник Ю. Нельговський).
- ³ Силин О. Загрожують „реставратори” // Пам'ятники України. – 1987. – № 1. – С. 46.
- ⁴ Роботи виконала група співробітників ДНТЦ „Конрест” у складі: О. Пламеницька (керівник досліджень, головний архітект, автор проектних пропозицій експозиційних зондажів), Л. Хілай (провідний архітект), О. Кравченко (заступник директора, інженер-петрограф), Н. Шевченко (провідний інженер-петрограф). Результати наукових досліджень викладено в розділі звіту: Пламеницька О. Будівельна періодизація Успенського собору за даними попередніх петрографічних та мікрохімічних досліджень // Успенський собор Києво-Печерського Державного історико-архітектурного заповідника: Пам'ятка архітектури XI – XVIII ст.: Обґрунтування проектних пропозицій щодо експонування стародавнього мурування. – К.: ДНТЦ „Конрест”, 1998.
- ⁵ Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської лаври: До історії архітектурно-археологічних досліджень та проекту відбудови. – К., 2000. – 231 с.
- ⁶ Докладне фіксаційне відеознімання руїн виконала автор 1998 року. Зберігається в архіві ДНТЦ „Конрест”.
- ⁷ Холостенко М.В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С. 148.
- ⁸ Там само. – С. 143.
- ⁹ Пояснювальна записка до ескізного проекту реставрації Успенського собору: Хронологія будівельної історії Успенського собору з використанням публікацій та досліджень, розроблених інститутами КиївНДІТІ, Київпроект, КПВКЗ, Археології, СНРВМ. – К., 1998. – С. 10. – Рукоп. в архіві „УкрНДІПроектреставрація”.
- ¹⁰ Холостенко М.В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви... – С. 137.
- ¹¹ Там само. – С. 148.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само. – С. 147.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. – С. 145.
- ¹⁶ Там само. – С. 148.
- ¹⁷ Холостенко Н.В. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры // Советская археология. – Москва, 1955. – Т. XXII. – С. 353.
- ¹⁸ Киевский Синопсис, или Краткое собрание от различных летописцев. – Изд. 5. – К., 1836. – С. 125, 126.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Богусевич В.А. Работа по разборке руин Великой лаврской церкви // Археология. – К., 1948. – Т. II. – С. 205; Каргер М.К. Древний Киев: В 2-х т. – Ленинград; Москва, 1961. – Т.1. – С. 347; Безсонов С.В. Архитектура Киево-Печерской лавры в ее историческом развитии. – Рукоп. у методфонді НДІПАМ.
- ²¹ Каргер М. Зазнач. праця. – С. 365.
- ²² Холостенко М.В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви... – С. 147.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Пламеницька О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії: Найдавніша урбанистична структура і фортифікації // Пам'ятки України. – 1999. – Ч. 4. – С. 67 (прим. 72), 72 (табл. 6).
- ²⁵ Литовский летописец, изданный Даниловичем. – К., 1827. – С. 35; Густынская летопись для исторической топографии Киева. – К., 1847. – Ч. I. – С. 34.
- ²⁶ Литовский летописец... – С. 35; ПСРЛ. – Москва, 1843. – Т. II.– С. 354; „Ксенон сиречь странник” Зосимы Диакона // Киевлянин. – 1840. – Кн. I. – С. 162.
- ²⁷ Максимович М. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом: (Письмо М.П.Погодину) // Максимович М.О. Киев явился градом великим... Вирані українознавчі твори. – К., 1994. – С. 180, 181.
- ²⁸ Киевский Синопсис... – С. 200.
- ²⁹ Силин О. Зазнач. праця. – С. 45.
- ³⁰ Холостенко М. В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви... – С. 149.
- ³¹ Петров Н. Что сделал киевский митрополит Петр Могила для украшения великой церкви Киево-Печерской лавры? // Киевская старина. – 1900. – № 3. – С. 145.
- ³² Див.: Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину в середине 17 века, описанное его сыном архиdiаконом Павлом Алепским / Пер. с араб. Г. Муркоса. – К., 1997. – С. 64–70.
- ³³ Каргер М.К. Зазнач. праця. – С. 356.